

खण्ड १

वातावरणीय न्याय तथा समन्याय अवधारणा तथा सिद्धान्तहरू

यस खण्डमा वातावरणीय न्याय तथा समन्यायसम्बन्धी अवधारणा र सिद्धान्तहरूसँग सम्बन्धित चार वटा लेख समावेश छन् । मुख्यतः मार्टिन चौतारीको वातावरणीय न्याय अनुसन्धान तथा पैरवी कार्यक्रमको सन्दर्भमा यी लेख तयार पारिएका हुन् । यिनमा वातावरणीय न्याय तथा समन्यायको परिभाषा, ऐतिहासिक विकासक्रम, सैद्धान्तिक पक्षहरू तथा व्यवहारिक प्रयोगका पक्षहरू समेटिएका छन् ।

वातावरणीय न्याय तथा समन्यायको अवधारणा मानिसको दैनिक जीवनसँगै गाँसिएको छ । यसले प्रत्येक व्यक्तिको स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षण गर्दछ । प्रदूषणको ठूलो भार गरिब, शक्तिहीन, पीडित, शोषित, अल्पसङ्ख्यक जाति/जनजाति, वर्ग, क्षेत्र, देशहरूले बेहोर्नु परिरहेको सन्दर्भमा वातावरणीय न्याय तथा समन्यायले त्यो परिस्थिति परिवर्तन गर्न जोड दिन्छ । 'वातावरणीय न्याय तथा समन्याय' प्रचलित 'वातावरणवाद'भन्दा भिन्न यहाँ समावेश लेखहरूले देखाउँछन् । वातावरणवादले साधारणतया मानिसका समस्याभन्दा वातावरण संरक्षणलाई नै बढी ध्यान दिन्छ, तर वातावरणीय न्याय तथा समन्यायले वातावरणको संरक्षणबाट कसलाई फाइदा वा हानि हुन्छ भन्नेतर्फ ध्यान दिन्छ ('वातावरणवाद'बारे खण्ड ४ मा थप चर्चा गरिएको छ) ।

पहिलो लेखमा वातावरणीय 'न्याय तथा समन्याय'को सैद्धान्तिक लेखाजोखा तथा ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको चर्चा गरिएको छ। अहिले विश्वका गरिव, शक्तिविहीन देश/क्षेत्र/समूहहरूले भोग्नु परिरहेको वातावरणीय समस्याहरूका उत्पत्तिका कारण तथा ती समस्याको बोझ विशेष ठाउँ/समूहमा पर्ने कारणहरू बुझ्न 'वातावरणीय न्याय तथा समन्याय'को अवधारणाले सहयोग पुऱ्याउँछ। यो अवधारणाको ऐतिहासिक विकास-क्रमलाई हेर्दा वातावरणीय न्याय वातावरण संरक्षण गर्नभन्दा पनि वातावरणीय समस्याबाट पीडित समूहले समस्याको समाधान खोज्न गरेको मानव अधिकाररूपी आन्दोलनको उपज मान्न सकिन्छ। द्रुतगतिमा बढिरहेको विश्वव्यापीकरणले वातावरणीय न्यायमा पारेको/पर्ने असरको सैद्धान्तिक विवेचना पनि यो लेखमा गरिएको छ (वातावरणीय संरक्षण तथा स्रोतको उपयोग र नियन्त्रणमा विश्वव्यापीकरणले पारेको प्रभावबारे खण्ड ५ र ६ मा विस्तृत बयान गरिएको छ)। विभिन्न सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक तथा वातावरणीय द्वन्द्वहरू संसारभर बढ्दै गएको परिप्रेक्ष्यमा यी द्वन्द्व बढ्नमा वातावरणीय अन्यायले खेलेको भूमिकाको पनि सानो चर्चा गरिएको छ, यस लेखमा।

वातावरणीय न्याय एउटा जनअभियान हो र वातावरणीय अन्यायहरू हटाउन यस्ता अभियानहरू जरुरी छन् भन्ने तर्क दोस्रो लेखमा गरिएको छ। वातावरणीय अन्यायले गर्दा प्राकृतिक स्रोतमा सीधा भरपर्ने तथा प्रदूषणको मार खप्नुपर्ने समूहहरू विद्रोहमा उत्रेका छन्, र त्यस्ता विद्रोहले आन्दोलनको रूप पनि लिएका छन्। आन्दोलनका उदाहरणसहित जनअभियानहरूको आवश्यकता, सार्थकताको चर्चा गरिएको छ, दोस्रो लेखमा।

तेस्रो लेखमा वातावरणीय न्याय तथा समन्यायसम्बन्धी अधिकारहरूको र यी अधिकारलाई संरक्षण दिने उपायहरूको सैद्धान्तिक व्याख्या गरिएको छ। विकासशील देशको समस्यालाई दृष्टि दिन यस अवधारणाको उद्देश्य 'जीविकोपार्जन सुरक्षा'मा केन्द्रित हुनुपर्छ भन्ने तर्क यो लेखको छ। समाजको तल्लो तहमा रहेका जीविकोपार्जनसम्बन्धी समस्यालाई वातावरणीय न्यायको समस्याको रूपमा व्याख्या गर्दै ती समस्याको समाधानबाटै 'दिगो जीविकोपार्जन' प्राप्त हुन्छ भन्ने विचार लेखकको छ। यस खण्डको अन्तिम लेखमा वातावरण संरक्षण किन गरिबहरूको चासोको विषय हुन्छ र स्रोतको संरक्षण र गरिबी निवारण कसरी सँगसँगै लैजान सकिन्छ भन्ने विचार प्रस्तुत गरिएको छ। यस प्रकृत्यामा वातावरणीय न्यायको स्थिति आवश्यक पर्ने कुरा लेखमा औल्याइएको छ।

यो खण्डमा समावेश लेखहरूले सामाजिक संरचना र मानव अधिकारसँग वातावरणीय न्यायको सीधा सम्बन्ध भएको देखाउँछन्। साथै, वातावरणीय लाभ-हानिको वितरण र स्रोतमाथिको पहुँचमा देखिएका समस्याहरू सामाजिक विभेद तथा अन्यायका कारण सृजित हुन् भन्ने पनि प्रष्टिन्छ। मानव अधिकार सुरक्षित भएको स्थानमा वातावरणीय अधिकार संरक्षण हुने तथा अधिकार प्राप्त गर्ने विभिन्न बाटा खुला हुने भएकोले त्यहाँ वातावरणीय न्यायको स्थिति राम्रो हुने देखिएको छ।

वातावरणीय न्याय पश्चिमी देशको शहरी समस्याहरूको सन्दर्भबाट शुरु भए पनि यसको प्रयोग विकासशील देश तथा ग्रामीण क्षेत्रमा कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने बहस यस खण्डका लेखहरूले गरेका छन् । विकासशील देश र ग्रामीण क्षेत्रका मानिसहरू जीवन निर्वाहको लागि प्राकृतिक स्रोतमा सीधा निर्भर हुने भएकोले वातावरणीय न्यायको अवधारणामा यस्ता स्रोतहरूमा सबै वर्ग/समूहको समानुपातिक पहुँच हुनुपर्छ भन्ने तर्क गरिएको छ । वातावरणीय न्यायले जीविकोपार्जन सुरक्षाको अधिकारलाई समेट्नु जरुरी छ । वातावरणीय न्याय/समन्यायको सिद्धान्तअनुसार स्रोतहरूमा गरिबहरूको पहुँच बढाउँदा त्यसले गरिबी घटाउन सहयोग पुग्छ भन्ने तर्क यो खण्डका लेखहरूले गरेका छन् । ♦